

САНЧЕНКО Д. Є.,
аспірант кафедри права
(Приватний вищий навчальний заклад
«Європейський університет»)

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.18>

КАТЕГОРІЯ «СВІДОМІСТЬ» У КОНСТРУКЦІЇ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ: ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

У статті досліджується категорія «свідомість» та її взаємозв'язок із правовими та психологічними аспектами. Автор наголошує на важливості свідомості, як основи психічної недоторканності особи, піддаючи аналізу деякі її властивості. Проаналізовано основні підходи до інтерпретації та класифікації свідомості у правовій науці.

З'ясовано ретроспективний розвиток розуміння свідомості у взаємозв'язку з немайновими правами, що позначає складність цієї проблематики. У зв'язку з цим акцентовано на темпоральній природі явища свідомості людини, включаючи розмежування її із категорією «психіка». У радянський період аксіологізація психічної недоторканності не відбувалася, натомість галузі психіатрії була властива «репресивна» модель впливу на свідомість. Активні процеси дерадянізації фундаменталізували утвердження психічної недоторканності особи, що тісно пов'язано із конституціоналізацією законодавства. Разом з тим простежується міждисциплінарний характер явища «свідомість» у цивілістичному та кримінально-правовому дискурсі; інакше це явище інтерпретується у процесуальних галузях права, що дозволяє забезпечити в тій чи іншій мірі правове регулювання особистої сфери життя людини та юридичних ситуацій, суб'єктом яких вона є.

Зроблено висновок, що узагальнююче розуміння суміжних категорій «свідомість» і «психіка» не зумовлює їх ототожнення; свідомість розглядається, як результат психічної діяльності людини, відтак на думку автора статті, є охоронюваним об'єктом у складі права фізичної особи на психічну недоторканність. У сучасному правовому дискурсі можуть мати перспективи дослідження удосконалення нормативних актів у сфері забезпечення реалізації та захисту особистих немайнових прав, включаючи поглиблення методологічних розробок у сфері проведення судово-психіатричної експертизи.

Ключові слова: свідомість, психічна недоторканність, особиста недоторканність, психічне здоров'я.

Sanchenko D. Ye. The category of “consciousness” in the construction of non-property rights: the problem of genesis and differentiation

The article explores the concept of «consciousness», examining its connection to legal and psychological aspects. The author emphasizes the importance of consciousness as the foundation of an individual's mental integrity, analyzing some of its properties. The main approaches to interpreting and classifying consciousness within legal science are reviewed.

The retrospective development of the understanding of consciousness in relation to non-property rights is clarified, underscoring the complexity of this issue. Accordingly, the article highlights the temporal nature of human consciousness, distinguishing it

from the category of «psyche». During the Soviet period, the axiology of mental integrity was neglected, and psychiatry was characterized by a «repressive» model of influence on consciousness. Active processes of de-Sovietization established mental integrity as fundamental, closely linked to the constitutionalization of legislation.

At the same time, the interdisciplinary nature of the phenomenon of «consciousness» is observed in both civil and criminal legal discourse; however, it is interpreted differently in procedural branches of law, allowing for various degrees of legal regulation of an individual's private life and the legal situations they are involved in.

The conclusion is drawn that a generalized understanding of the related categories of «consciousness» and «psyche» does not imply their identification; consciousness is considered a product of human mental activity and, as such, is viewed by the author as a protected object within the individual's right to mental integrity. In the contemporary legal discourse, further development of regulatory acts may hold promise in ensuring the realization and protection of personal non-property rights, including advancing methodological approaches for conducting forensic psychiatric examinations.

Key words: *consciousness, mental inviolability, personal inviolability, mental health.*

Вступ. Проблематика ідентифікації явищ, які на перший погляд не перебувають у лоні права, але в значній мірі наближаються у його площину, є універсальним завданням юридичної науки і практики, які здатні досягти ідеальної форми врегулювання суспільних відносин. До складних явищ або ж феноменів можемо віднести терміно-поняття, в їх словесному представленні: «свідомість», «розум», «мислення», «психіка», «психічні стани», «воля» та безліч інших за своєю суттю і природою.

Дефініцій, які б ідеально відображали абсолютне смислове наповнення згаданих слів-конструкцій, сьогодні не існує, натомість маємо констатувати про усталені тенденції до фрагментарної або ж галузєво-орієнтованої інтерпретації. Успішне застосування термінології можемо споглядати в галузі психології, психіатрії, права, політології, медицині тощо. З урахуванням ускладнення суспільних відносин і водночас прогресом суспільства, специфічний опис рясніє такими термінами, як «масова свідомість», «політична свідомість», «історична свідомість», «національна свідомість», «релігійна свідомість», «екологічна свідомість», «свідомість молоді», «правосвідомість», які обумовлюють ретроспективність проблематики свідомості.

В умовах динамічного розвитку світу та нестійкості життєвої, а відтак і правової визначеності, набуває актуальності глибоке осмислення дієвості права і сфер його впливу на унормування більшої частини життєдіяльності суспільства. Вразливість людської свідомості потребує глибокого міждисциплінарного аналізу і дослідження категорії «свідомість» у межах цивілістичної науки з позиції її праворозуміння, генези та диференціації, є першим кроком до розуміння цієї складної проблематики. Відтак, наукові пошуки у цьому напрямі, на думку автора статті, мають набути пріоритетного значення.

Аналіз останніх наукових праць. У єдності із іншими явищами, свідомість, як прото категорія, перебувала у центрі наукового інтересу вчених психологічної науки, серед яких Дж. Джойс, Дж. Берклі, Д. Юм, Т. Браун, Дж. Міль, Дж. Стюарт Міль, Г. Лейбніц, І. Кант, І. Герbart, В. Келер, В. Вундт, Ф. Brentано, К. Штумпф, Ф. Крюгер, П. Ж. Кабаніс, П. Жане, Е. Дюркгейм, Е. Тітченер, а також представники вітчизняної науки, зокрема – В. І. Вернадський і ін. Серед представників науковців юридичного фокусу, які наблизилися до дослідження означеної проблематики в окремих аспектах є: Дутко А. О., Кохановська О. В., Майкут Х. В., Пунда О. О., Сенюта І. Я., Серьогін В., Січевлюк В. А., Сліпченко С. О., Стефанчук Р. О., Храпцов О. М., Чернооченко С. І. та інші.

Постановка завдання. Завданням дослідження є виявлення і обґрунтування особливостей особистого немайнового права – права на психічну недоторканність. Досягнення

поставленого завдання видається можливим використовуючи аналітичний і ретроспективний методи. Центральне місце у дослідженні відводиться евристичній категорії – «свідомість», як ємнісній та універсальній.

Представлення прав людини, втілених у нормативному масиві, передбачає розуміння структурних та еволюційних підвалин, які, в першу чергу, дозволяють обґрунтувати право і його зміст, тобто набути змісту підстави права, в другу чергу – пристосувати право-нормативний інструментарій до правової реальності. Вихідною точкою нашого пошуку є дослідження категорія «свідомість».

Результати дослідження. Визначення «свідомості» людини є першим кроком до розуміння її основоположного значення у науці і правовій доктрині зокрема. Іншими ж словами, «свідомість» людини в гіперболізованому значенні яскраво передається наступною тезою: «Логіка наукового пошуку й дослідження природи психічного виявляє одну суттєву закономірність – чим ретельніше ми вивчаємо психічні функції, тим скоріше ми починаємо розуміти, що сама психіка і свідомість особистості є функцією Життя...» [19, с. 330]. Розділяємо погляд Садло О. П., що «... у дослідженні проблеми свідомості виявляється така тенденція: наукове осмислення відштовхується від опису свідомості через мову. Можливо причиною такої ситуації є складність об'єкта дослідження, що перевищує пізнавальні можливості когнітивної лінгвістики й можливості її поняттєвого апарату» [26, с. 47]. У філософсько-психічному значенні, свідомість означає процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини. В іншому значенні – сприйняття, розуміння навколишнього, властиві людині; розум [5, с. 1297]. В іншому словниковому виданні пропонується: «свідомість – здатність людини відображати дійсність у мисленні» [30, с. 643]. З-поміж інших визначень, «свідомість – це властиве людині сприймання й розуміння оточуючого» [8, с. 426].

Зустрічається і визначення свідомості через позначення психіки: «свідомість – це вища з відомих людству форма психіки, яка вирізняється здатністю до довільного смислопокладання, бо смисли є маяками, орієнтуючись на які, відбуваються переходи між рівнями віртуалізації» [2, с. 36]. В розумінні частин мови, від слова «свідомість» в прикметниковому значенні також існують терміни «підсвідоме» та «безсвідоме», і тлумачаться наступним чином: «підсвідоме – прижиттєве сформована сфера психіки людини, до якої відносяться установки, поведінкові стереотипи, уміння, навички, звички тощо» [6, с. 86]; «безсвідоме – сукупність мимовільних психічних процесів, система вроджених безумовно-рефлекторних реакцій» [6, с. 17].

Маємо зазначити, що розуміння понять «свідомість» та «психіка» має певні особливості. Перша специфіка полягає в отождоженні психіки із свідомістю. На користь цього з точки зору історичної ретроспективи Ішук Н. В. згадує значення психіки в розумінні: «психіка (свідомість)» та «психіка (душа)». Далі, автор розглядає психіку, як складну систему відкритих, нелінійних, самоорганізованих психовимірних середовищ» [10, с. 47, 50]. Інший підхід – біологічний – передбачає, що «психіка – це біологічні реакції організму, які не підпорядковуються свідомості, але спрямовані на адаптацію організму до середовища з метою вижити в ньому» [4, с. 65]. Симбіотичний підхід відображається у наступній дефініції: «психіка – предмет вивчення психологічної науки, нематеріальна функція матеріального мозку, його здатність відображати навколишню дійсність і себе, як суб'єкта психічної діяльності» [27, с. 279]. Група авторів-науковців вважають, що «пізнаючи самого себе з позицій збереження нашої пам'яті – довгостроковою і наддовгостроковою, і виходячи з нашого власного індивідуального і колективного несвідомого, з одного боку, і підсвідомість, з іншою, ми «філігранно відточуємо» свою свідомість і надсвідомість, і тим самим «умножуючи» еніологічні їх потоки, як «вертикальні», «горизонтальні», і їх гармонію, так і «осьові» потоки, досягаючи найвищого рівня духовності, яка, у свою чергу, народжує нашу «просвітлену» свідомість з розширенням в нас самих творчих інтелектуальних, лідерських можливостей, генеруючи тим самим нові ідеї в тих або інших областях сучасного знання і тим само розширяючи пізнання і самопізнання людини» [34, с. 228–229]. Вочевидь, визначити

«свідомість» і «психіку» з позиції окремої галузі знань чи науки зі збереженням повноти їх змісту неможливо.

В компонентно-конструюючому сенсі категорію «свідомість» пропонуємо класифікувати, залежно від:

1) ступеня допустимості в суспільстві: *функціонально-стримуюча та функціонально-стимулююча.*

Відповідно до положень теорії Г. Айзенка: «1) схильність до злочину є універсальна, але у більшості вона стримується свідомістю суб'єкта; 2) свідомість є генералізованим рядом умовно-рефлекторних відповідей на стимули середовища, що були вироблені у дитинстві та підлітковому віці відповідно до правил павловського зумовлювання...» [6, с. 9]. Тобто, середовище, яке продукує відповідні його стани, зумовлює ті чи інші дії/реакції людини, наслідки вчинення яких залежать від стримуючих факторів, які зібрані у свідомості. Функції стримування і стимулювання передують правомірній поведінці, або ж в негативно-наслідковому значенні – неправомірній;

2) ступеня суспільної еволюції (репрезентації): *суспільна свідомість, релігійна свідомість, інформаційна свідомість, історична свідомість, національна свідомість, національно-економічна свідомість, правосвідомість* тощо.

Еволюційний підхід пропонується для пояснення факторів суспільних зрушень, які мали перспективу або ж досягли результату, утвердивши явища та процеси, особливістю яких є масовість (групова риса). Теорія інформаційного суспільства також в достатній мірі орієнтується на проблематику свідомості: «Історія зародження феномену інформаційного суспільства, на четвертому етапі «від інформаційного суспільства до мережевого співтовариства» зумовлюється двома типами змін – трансформацією суспільства (і його економіки) та трансформацією свідомості людей». Крім того, «інформація виступає як важливий стимулятор змін у суспільстві, формуючи «інформаційну свідомість»» [13, с. 85–86].

Свідомість, як категорія, в історичному і похідних від нього процесах дозволяє встановити її якісну аксіологічну властивість, яка продовжує досліджуватися з багатьох аспектів. Найбільш сформованою в теоретичному аспекті вбачається така форма свідомості, як правосвідомість. Пінська О.С. уточнювала: «За допомогою компонентів правосвідомості особа оцінює норми права та зіставляє їх зі своїми власними цінностями» [23, с. 787];

3) ступеня експлуатаційного спрямування: *споживацька та електоральна свідомість.*

Половинчак Ю. здійснювалося акцентування на нагальних потребах подолання негативних тенденцій глобалізації: «Ідеться про наростання процесів соціокультурного відчуження, проявами якого є втрата національної ідентичності, смисложиттєвих компонент, розповсюдження споживацької свідомості, які деформують ментальність в Україні насамперед молодого покоління» [22, с. 249]. Відносно цього підходу вдале бачення проблематики в Ороховської Л. А., на думку якої «Можливість ціленаправленого впливу на свідомість людей забезпечує можливість легшого управління ... людьми, що використовується і комерсантами, які за допомогою рекламного бізнесу отримують значні прибутки, й політиками під час виборчих кампаній» [18, с. 53]. У доповнення до цього згадаємо тезу Станкевича Б. про те, що ще одним прикладом симуляції масової демократії є витіснення апеляції до суспільної свідомості за допомогою маніпуляцій експертів із рейтингами [29, с. 79]. На рівні політологічних досліджень більш ніж достатньо прикладів маніпулювання свідомістю, а увагу конфлікту права у цьому ракурсі приділимо у майбутніх дослідженнях.

Фікцію, як нетиповий регулятор суспільних відносин, маємо сміливість розглядати інтегративно, з огляду на наступне: уявлення і раціональне передбачення виражене у досягненні індивідуальних та групових інтересів, в ідеальному розумінні, зумовлені сукупністю факторів. На користь цього, Чукавіна Т. Е. вказувала: «Масова та індивідуальна свідомість існують поряд багато тисяч років, доповнюючи одна одну. Цим процесам розвитку психіки людства властива періодичність. Домінування масової свідомості змінюється розквітом індивідуальної, а потім знов, у свою чергу, з'являється «масова людина» [33, с. 136]. Темпоральна особливість проблематики свідомості або ж періодизація становлення її у якості самостійної

правової категорії, зважаючи на практично відсутні дослідження у цьому напрямі, дозволяє стверджувати про її специфічні характеристики, які зіставляються із немайновими властивостями прав людини. Враховуючи це, маємо виділити три аспекти проблематики, що позначають її складність:

1. Свідомість та психіка – об'єкт дослідження психології та психіатрії.

Оскільки психологія, як наука про свідомість, від античного до новітнього часу, фактично представлена у якості центрального об'єкта, відносно становлення предмета психології представляється позиція, відповідно до якої «...З одного боку, методологічно психологія обмежувалась проблемами свідомості і шляхів її формування, етапів розвитку образів світу і себе. З іншого боку, вивчення змісту і функцій свідомості приводило до фактичного включення поведінки, рушійних сил і регуляції не тільки внутрішньої, але і зовнішньої активності в коло досліджень провідних психологів того часу» [7, с. 69]. «Психологія, перш ніж стати наукою, довгий час шукала власний предмет дослідження (спочатку це була душа, потім – свідомість, пізніше – психіка)» [9, с. 15].

2. Психічна недоторканність – об'єкт правової охорони, приватноправова категорія у вузькому значенні; віддзеркалює сутнісне наповнення окремих галузей з конкретикою щодо їх специфіки. «Психічна недоторканність – це володіння особою своїми психічними станами та даними мозку так, щоб без її згоди ніхто не міг читати, розповсюджувати або змінювати такі стани та дані з метою умовного впливу на особу» [36, с. 222]. Психічна недоторканність, як цінність, втілюється у праві, відповідно обумовлює право на психічну недоторканність.

3. Ментальне та психічне здоров'я – узагальнюючі категорії, які є змістом прав людини у широкому значенні. Вони історично набули об'єктивної форми в джерелах права і визнаються у якості охоронюваних благ. У вузькому значенні такі категорії слід сприймати, як стандарти та маркери стану розвитку суспільства.

У правовій науці вченими виділяються чотири покоління прав людини. Четверте покоління прав людини позначається, як результат втручання у психофізіологічну сферу життя людини [28, с. 64–66]. Психічна недоторканність декларувалася, як правова цінність і поглиналася загальним правом на недоторканність першого покоління, і продовжується у четвертому. Дискусії щодо подальшого розширення цієї систематизації на теперішньому етапі не набули наукової форми. На думку Тиріної М. П. «...вкрай важливим залишається ще четверте, оскільки вразі його незбереження, незахищеності п'яте та шосте покоління вже зовсім не знадобляться» [21, с. 731].

Окремі аспекти психічної недоторканності також доцільно розглядати у розрізі матеріального і процесуального права. Як самостійне правове явище в історичній ретроспективі нормативне закріплення охорони свідомості людини, а власне – її психічної недоторканності не прослідковується у дореволюційній (1917–1918 рр.) період. «У радянський період (1917–1991 рр.) законодавче регулювання особистих немайнових відносин продовжувало перебувати в занепаді – перш за все у зв'язку з тим, що погляди ідеологів марксизму-ленінізму заперечували все приватне, особисте» [3]. «Дані цивільні кодекси (мається на увазі – СНД) чітко не встановлюють регулювання особистих немайнових відносин, не пов'язаних з майновими, а лише допускають це регулювання, іншими словами – не заперечують». Перші згадки про немайнові права простежуються у Цивільному кодексі Української УРСР 1963 р., [11, 12] які, тим не менш, не були представлені у цілісній системі немайнових прав, навіть імплікатурно.

У якості історичної ремарки відзначимо, що у радянській період на теренах України, так і за її межами у соціалістичному таборі країн галузь психіатрії є темною плямою історії, адже психіатрія використовувалася, як одна із форм репресій. Закон України «Про дерадянізацію законодавства України» від 07.05.2022 р. передбачає, що на території України не застосовуються, серед іншого Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік про охорону здоров'я від 19 грудня 1969 року. Проте, гуманістичні начала галузі можна відліковувати з 2000 року, коли в незалежній Україні було прийнято закон «Про психіатричну допомогу».

Кримінологічна наука у класифікації детермінант злочинності за природою включає об'єктивні і суб'єктивні. Суб'єктивними охоплюється усе особистісне, що залежить від волі людини; демографічні та соціально-психологічні особливості населення (свідомість, звички, нахили, ціннісні орієнтири, мораль, право, політичні погляди, традиції тощо) [17, с. 10]. У поясненні особи злочинця зазначається: «Соціальні якості конкретної особи пов'язані з рівнем її свідомості, змістом внутрішнього духовного світу. Обумовлена соціальним середовищем і попереднім досвідом свідомість стає активним елементом особи, визначаючи у конкретних випадках вибір нею тієї чи іншої соціальної позиції, лінії і форми поведінки» [15, с. 133]. Відносно визначення власне свідомості: «Внутрішньою (ідеальною) стороною людської діяльності є свідомість – активне, цілеспрямоване відображення соціальної дійсності» [16, с. 103]. В дослідженні проблематики уявної оборони в циклі кримінального права щодо різновидів уявної оборони, Птащенко Д. С. згадує уявну оборону (і застосовує поняття кримінально-правової ситуації), як різновид помилки, а в подальшому дослідженні зазначає «4) під впливом певних чинників така зовнішня активність (курсив мій – Д.С.: у контексті малося на увазі «активності з боку постраждалої особи») помилково сприймається суб'єктом саме, як вказане суспільно небезпечне посягання; 5) зазначеними чинниками можуть бути обстановка, в якій перебувають обидві фізичні особи, а також окремі фізичні та (або) психічні властивості суб'єкта уявної оборони» [31, с. 6–9]. Тобто відносно уявної оборони, з цього може слідувати превалювання оцінних факторів в кримінально-правовій ситуації, як результат домінування психічних властивостей.

Цивільно-правова наука також оперує терміно-поняттями «свідомість» і «психіка». Загальнотеоретичне значення вини в цивільному праві в аспекті цивільно-правової відповідальності пояснюється так: «Вина пов'язана з психічними процесами, які відбуваються в свідомості людини. Ці внутрішні процеси можуть бути оцінені лише по поведінці людини, в якій знаходять своє зовнішнє вираження» [35, с. 114]. Характеризуючи правопорушення, Кравчук Д. В. згадує «свідомо-вольовий характер: протиправний вчинок, завжди здійснюється під контролем свідомості і волі суб'єкта правопорушення. Правопорушник усвідомлює (розуміє) протиправний характер власного діяння, передбачає його негативні наслідки (як правило) і здатний керувати своїми діями» [14, с. 101]. Відносно погляду на показник наявності або відсутності правопорушення існує думка, відповідно до якої: «Усяке правопорушення повинне спричинити настання покарання для порушника, але нести несприятливі наслідки свого протиправного вчинку можуть тільки ті суб'єкти, які усвідомлювали свою поведінку. Дії суб'єкта протиправні, якщо вони перебували під контролем його свідомості» [20, с. 68]. В інших дослідженнях поняття «вина» визначається, як психічне ставлення фізичної особи як суб'єкта правопорушення до ознак складу вчиненого нею правопорушення, виражене у певній інтелектуально-вольовій формі [32, с. 145]. «Протиправне діяння відбивається у свідомості людей, які його вчинили або спостерігали момент його вчинення, а також виявляється у вигляді різних змін на предметах і документах. У першому разі це образи й поняття, що належать до сфери психіки, у другому – зміна предметів матеріального світу, речей, їх властивостей і відносин, тобто фізичні та механічні зміни» [1, с. 316]. Окремої уваги вартує відсутність, як в теоретичному, так і практичному значенні застосування понять «свідомість» і «психіка» відносно юридичних осіб, що логічно обумовлено і персоналізує ці поняття відносно живих істот, а не явищ фікцій.

На відміну від норм матеріального права, які хоча б у мінімальній мірі, у різних історичних етапах, передбачають правове регулювання немайнової сфери, процесуальне право відтворює специфічне врегулювання. У цьому сенсі уявлення про свідомість і психіку, як надбаня психології, психіатрії і медицини набуло практичного значення. Так, згідно ЦПК УРСР 1963 р. [25] у цивільному судочинстві передбачалися справи окремого провадження щодо визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним (обставини, що свідчать про психічну хворобу або недоумство, внаслідок чого особа не може розуміти значення своїх дій або керувати ними). Крім того, не могли бути свідками особи, нездатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи,

або давати про них правильні показання. Аналогічним чином за КПК УРСР 1960 р. [24] визначення психічного стану передбачалося при дослідженні неосудності або стану обмеженої осудності щодо обвинуваченого. Можемо з цього приводу підкреслити, що процесуальне право перебувало і перебуває у тісному зв'язку із спеціальним законодавством у сфері судової експертизи та психіатричної допомоги.

Дослідження проблем свідомості людини та її психічної недоторканності в історичному фокусі у доктрині права можна охарактеризувати, як результат застосування вчень з поступовим утвердженням наук психології, психіатрії, медицини, в подальшому – кримінології та кримінального і цивільного права. Принциповою обставиною слід назвати привілей процесуального права і спеціального законодавства у радянський період, які на відміну від матеріального права, містили окремі норми щодо кваліфікації психічно-вольової сфери людини.

Висновки. Наведені визначення та інтерпретації дозволяють нам узагальнити розуміння змісту понять свідомості та психіки людини. 1. Свідомість, як психічна категорія, є передумовою діяльності людини, є аспектом психіки, як комплексного явища. 2. Свідомість, як здатність і один із способів людини орієнтуватися в оточуючому світі. 3. Свідомість, як результат упорядкування соціальної активності людини (в розумінні її цілеспрямованої та немеханічної діяльності). 4. Психіка є збірною біологічною властивістю людини, що продукує нематеріальний результат – свідомість та інші аспекти нематеріальної діяльності. З точки зору історичної ретроспективи явища свідомості людини і психічної недоторканості є симультанними, тобто такими, в яких висока ступінь атемпоральності. Слід констатувати, що категорія «свідомість» відносно особистого немайнового права – права на психічну недоторканність, має пресупозиційний характер. Зважаючи на концептуальне розмаїття означеної проблематики зберігається актуальність її подальшого і системного дослідження.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галуцько та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
2. Андрієнко О. В. Психіка як самостійна фізична сила. *Юридична психологія*. 2018. № 1. С. 29–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urpp_2018_1_5 (дата звернення: 15.10.2024).
3. Басенко Р. О., Аванесян Г. М., Коваленко В. Ф. Історико-правові аспекти становлення особистих немайнових відносин в цивільному законодавстві України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № 6. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/issue/view/issue_6_2022 (дата звернення: 01.10.2024).
4. Варій М. Психіка людини у психоенергетичній концепції. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. Vol. 54, № 126, P. 65–71. URL: https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/03/ped_psy_v_54_126.pdf (date of access: 06.09.2024).
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / ред. В. Бусел. Київ : Ірпінь ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Гарькавець С. О. *Юридична психологія : словник-довідник*. Сєверодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2021. 152 с.
7. Євдокімова О. *Історія психології : навч. посіб. Вид. 2-ге, допов.* Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 320 с.
8. Івченко А. *Тлумачний словник української мови*. Харків : Фоліо, 2002. 543 с.
9. Коханова О. П. *Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посіб.* Київ. НВП «Інтерсервіс», 2016. 235 с.
10. Іщук Н. В. Обрис системного розуміння психіки. *Вісник Національного авіаційного університету. філософія. культурологія*. 2015. № 1. С. 46–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2015_1_12 (дата звернення: 22.10.2024).
11. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / ред.: Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук ; уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько. Київ : Прав. єдність, 2009. Т. 1. 1168 с.

12. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / ред.: Р. О. Стефанчук, М. О. Стефанчук ; уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько. Київ : Прав. єдність, 2009. Т. 2. 1236 с.
13. Компанцева Л. Ф. Деструктивні впливи на свідомість інформаційного суспільства. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2009. № 3. С. 82–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sitsbo_2009_3_17 (дата звернення: 30.10.2024).
14. Кравчук Д. В. Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2020. 186 с.
15. Кримінологія : навч. посіб.-практикум / С. Шалгунова та ін. ; ред. С. Шалгунова. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 332 с.
16. Кримінологія : підручник / О. М. Джужа та ін. ; ред. В. В. Черней. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
17. Яремко Г. З., Устрицька Н. І. Кримінологія : навч.-метод. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 144 с.
18. Ороховська Л. А. Телекратія та її вплив на суспільну свідомість. *Вісник національного авіаційного університету. філософія. культурологія*. 2010. № 1. С. 52–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2010_1_14 (дата звернення: 27.09.2024).
19. Вернік О., Вовчик-Блакитна О., Рудоміно Дусятська О. Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності : монографія / ред. Ю. Швалб. Київ. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 330 с.
20. Резніченко С. В., Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: теорія і практика : монографія. Одеса : ОДУВС, 2009. 188 с.
21. Тиріна М. Покоління прав людини: проблеми сучасної класифікації. Київ. *Держава і право*. 2011. № 52. С. 728–732.
22. Половинчак Ю. Національний розвиток і національна свідомість на фоні активізації глобалізму. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2010. № 26. С. 247–253. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nprnbuimviv_2010_26_26 (дата звернення: 22.10.2024).
23. Пінська О. С. Правова свідомість: загальна характеристика, основні риси та структура. *Форум права*. 2011. № 1. С. 784–788. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
24. Про затвердження Кримінально-процесуального кодексу Української РСР : Закон України від 28.12.1960 № 1000-05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-05#Text> (дата звернення 28.07.2024).
25. Про затвердження Цивільного процесуального кодексу Української РСР. Закон України від 18.07.1963 № 1500-06. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1500-06#Text> (дата звернення: 28.07.2024).
26. Садло О. П. Розуміння поняття «свідомість» в когнітивній лінгвістиці. *Мова і культура*. 2011. Т. 1, № 14. С. 43–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2011_14_1_9 (дата звернення: 16.10.2024).
27. Загальна психологія : навч. посіб. / О. П. Сергеєнкова та ін. Київ : Центр учб. літ., 2012. 296 с.
28. Скакун О. Теорія держави і права : підручник. Вид. 4-те, переробл. і допов. Київ : Алерта, 2014. 524 с.
29. Станкевич Б. Інформаційні маніпуляції та їхній вплив на електоральну свідомість. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. № 1. С. 78–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Srup_2011_1_13 (дата звернення: 22.10.2024).
30. Сучасний тлумачний словник української мови: 50 000 слів / ред. В. В. Дубічинський. Харків : ВД «Школа», 2006. 832 с.
31. Птащенко Д. С. Уявна оборона за кримінальним правом України : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2015. 18 с.

32. Федоров М. Поняття вини у сучасній юриспруденції. *Наука і правоохорона*. 2013. № 2. С. 140–147. URL: https://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2013_2/25.pdf (дата звернення: 01.10.2024).

33. Чукавіна Т. Е. Маси та масова свідомість. Людина в масі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». філософія. психологія. педагогіка*. 2011. № 3. С. 132–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_fpp_2011_3_23 (дата звернення: 17.10.2024).

34. Свідомість, інтелект та почуття, та їх прояви у системі генерації нових ідей та розробки нових валеологічних підходів / О. І. Шушляпін та ін. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. психологія*. 2011. № 39. С. 216–229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhpnu_psykhol_2011_39_23 (дата звернення: 17.10.2024).

35. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / ред. Ю. В. Баулін. Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.

36. Martins H. Upper Limit: An Essay on Mental Integrity and Mental Enhancement. *Medicine, Law & Society*. 2022. Vol. 15, №. 2. P. 217–240. DOI: 10.18690/mls.15.2.217-240.2022 (date of access: 04.10.2024).

